

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 13 (2017)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

David Cesarani, Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949

Martin Dean
United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie

redakcja@holocaustresearch.pl

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.385
Strony/Pages: 769-771

CC BY

OPEN ACCESS

Recenzje

David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*, New York: St Martins 2016, 1016 s.

Jesienią 2015 r. zmarł nagle David Cesarani, a świat stracił wybitnego naukowca. Szczęśliwie Cesarani zostawił po sobie cenne dziedzictwo. Jego książka opisująca los Żydów w czasach nazistowskich Niemiec wydana pod tytułem *Final Solution* stanowi zapadające w pamięć, udane streszczenie prac współczesnych badaczy, poświęconych głównemu przedmiotowi badań historycznych skupiających się na XX w. Rekonstruując tę historię, Cesarani nie ucieka przed jej złożonością i zawiłością, jednocześnie zaś przedstawia nowe ważne spostrzeżenia i porządkuje wnioski wyciągnięte przez innych naukowców i znalezione w innych opublikowanych źródłach.

Cesarani pisze właściwym dla siebie, ciętym językiem, a swą porywającą opowieść przedstawia przede wszystkim z perspektywy przeznaczonych do eksterminacji: Żydów. Wykorzystuje trafny dobór cytatów pochodzących z szerokiego spektrum pamiętników, wspomnień i dokumentów, aby ukazać doświadczenia Żydów, którzy z upływem czasu zaczęli dostrzegać swe trudne położenie i walczyć, najczęściej na próżno, o przetrwanie.

W książce przeplata się kilka wyraźnych wątków, nadających kształt całości interpretacji. Jednym z nich jest powiązanie losu Żydów z wewnętrzną logiką wojny prowadzonej przez Hitlera i jej zmieniającymi się okolicznościami. Choć okrucieństwo i brutalność wobec Żydów można było zaobserwować już podczas „nocy kryształowej" i wykluczania Żydów z gospodarki, dopiero wkroczenie Niemców do Polski w 1939 r. i atak na Związek Radziecki w 1941 r. przyniosły prawdziwą falę przemocy antysemickiej. Himmler wydał tajne rozkazy rozpoczęcia eksterminacji wybranych grup na okupowanych przez Niemcy terenach, a w sierpniu 1941 r. rozszerzył ich zakres o rozstrzeliwanie żydowskich kobiet i dzieci. Potrzeby wojny ekonomicznej i wydarzenia na froncie miały bezpośredni wpływ na rozwój polityki antyżydowskiej, nawet gdy ta ewoluowała w kierunku okrutnej śmierci w miejscach kaźni. W dynamicznej narracji Cesarani znajduje powiązania między niektórymi wydarzeniami, np. deportacje greckich Żydów z portu w Salonikach do Auschwitz wiąże z zagrożeniem z powodu lądowań aliantów w Afryce Północnej. Rozwój Holokaustu następował według niego w kontekście całokształtu wydarzeń drugiej wojny światowej.

W umysłach Hitlera i jego najważniejszych współpracowników nie istniało rozróżnienie na wojnę przeciwko aliantom i tę przeciwko Żydom. Jak przekonująco argumentował w swej książce *The Jewish Enemy* [Żydowski wróg] Jeffrey Herf, w propagandzie nazistowskiej Żydzi byli przedstawiani jako siła napędowa polityki Waszyngtonu, Londynu i Moskwy. Wydaje się, że Hitler i Goebbels

rzeczywiście wierzyli w ten główny mit ich własnej ideologii, a ich przekonania jedynie umocniły się wraz z rozwojem wojny. Cesarani wyjaśnia, że „podczas gdy pogarszała się strategiczna pozycja Niemiec, kierownictwo nazistowskie zdecydowało się na antysemityzm jak na tajną broń". Pod koniec wojny rola kwestii żydowskiej w nazistowskiej propagandzie faktycznie wzrosła.

Tym, co przede wszystkim odróżnia książkę Cesaraniego od wcześniejszych publikacji, są powtarzające się wzmianki o przemocy na tle seksualnym stosowanej wobec kobiet żydowskich przez Niemców i ich współpracowników, co ukazuje ostatnie tendencje w badaniach naukowych, obecnie podparte mnóstwem dowodów pochodzących ze źródeł pierwotnych. Mówienie o problemie otwarcie jako o części wzmagających się ataków na społeczność żydowską jest typowe dla bezkompromisowego podejścia Cesaraniego. Sytuacja była oczywiście niechcianym skutkiem ubocznym decyzji nazistów o odrzuceniu istniejących norm społecznych, choć *de facto* naruszała idee czystości rasowej i konieczność zachowania porządku. Stanowi jednak dowód na często improwizowane i chaotyczne wprowadzanie w życie Holokaustu, co jest kolejnym z kluczowych spostrzeżeń Cesaraniego.

Cesarani w swej książce bardziej skupia się na wewnętrznych sprzecznościach i kulejącym procesie realizowania nazistowskiej polityki ludobójstwa niż na opisywaniu typowego jej obrazu jako sprawnie funkcjonującego mechanizmu. Wytłumaczeniem dla regionalnych różnic i nierównego przebiegu masowych egzekucji, deportacji i mordów dokonywanych na więźniach w komorach gazowych w całej Europie mogła być tylko potrzeba politycznych kompromisów i ciągłego rewidowania obranego kursu. Największej dynamice w wydarzeniach Holokaustu towarzyszyły improwizacja i błędy. Opisując kilka pierwszych, chaotycznych miesięcy funkcjonowania obozu w Treblince, Cesarani zauważa, że daleko mu było do „sterylnej fabryki śmierci. Nosił raczej «cechy szalonej masakry»".

W ponad 1,5 tys. przypisów Cesarani cytuje więcej niż 800 książek, artykułów i opublikowanych materiałów źródłowych, a wszystko niemalże wyłącznie w języku angielskim. Świadczy to o ogromnym dorobku współczesnej literatury na temat Holokaustu. Uwzględniając zróżnicowane wypowiedzi i opinie, autor szczegółowo opisuje sytuację w całej Europie Środkowo-Zachodniej, a także w głównych gettach i obozach na Wschodzie. Starannie, z niemalże medyczną dokładnością pochyla się nad działaniami podejmowanymi w obozach śmierci, wykorzystując przy tym wartościowe relacje tych kilku świadków, do których udało mu się dotrzeć.

Ograniczenie materiałów źródłowych jedynie do tych anglojęzycznych wpływa jednak niekorzystnie na opis obszaru Europy Wschodniej. W książce znajduje się jedynie niewielka liczba zwięzłych odniesień do setek mniejszych gett i obozów założonych na terytorium Polski i na okupowanych ziemiach Związku Radzieckiego. Losy społeczności zamieszkujących tereny dzisiejszej Białorusi, Rosji i Ukrainy, gdzie żyła i zginęła ponad jedna trzecia zamordowanych w tym

czasie Żydów, nie są prawie wcale podparte relacjami świadków pochodzenia żydowskiego. Pod tym względem anglojęzyczni naukowcy mają sporo do nadrobienia.

Wśród innych tematów, które Cesarani opisuje z większą uwagą i drobiazgowością, znajdują się kolaboracja, grabieże, praca przymusowa i analiza warunków panujących w gettach i obozach. Żydowski ruch oporu i rola rad żydowskich nadal pozostają istotnym punktem rozważań, nie wywołują jednak dotychczasowych kontrowersji. W przypisach często pojawiają się nazwiska zasłużonych polskich historyków, takich jak Jan Tomasz Gross, Barbara Engelking czy Jan Grabowski, ale to tylko wierzchołek góry lodowej, jeśli chodzi o ostatni gwałtowny rozwój badań naukowych poświęconych tej tematyce w Polsce.

Kolejną dokładnie opisaną przez Cesaraniego problematyką jest tzw. faza końcowa Holokaustu, którą wcześniej często pomijano. Cesarani zauważa, jak „drastycznie zmieniła się polityka antyżydowska pod koniec tego okresu. Żydów, których niegdyś bezlitośnie usuwano z Rzeszy, teraz w niej gromadzono". Opierając się m.in. na pracach Nika Wachsmana, opisuje, jak dziesiątki tysięcy Żydów sprowadzano do sieci obozów koncentracyjnych. Z 440 tys. węgierskich Żydów deportowanych do Auschwitz-Birkenau w 1944 r. wybrano około 105 tys. osób, które skierowano do prac przymusowych. Podobnie stało się z 20 tys. Żydów z 67 tys. pozostałych w getcie w Łodzi. W odpowiedzi na zbliżające się wojska sowieckie z państw bałtyckich ewakuowano ponad 20 tys. Żydów. Skierowano ich do obozu koncentracyjnego Stutthof, choć wielu zmarło podczas morderczych marszów i sporadycznych rzezi dokonywanych przy okazji ewakuacji. Odwołując się do publikacji Daniela Blatmana, Cesarani zauważa, że „zdecentralizowane, źle zorganizowane egzekucje przeprowadzane w ostatnich tygodniach wojny przypominały przemoc «nocy kryształowej» – nie były odgórnie nakazane ani sterowane". Zauważa, że nawet Himmler – ku oczywistemu niezadowoleniu Hitlera – szukał wówczas sposobności użycia niektórych z pozostałych Żydów jako karty przetargowej w rozmowach pokojowych z aliantami zachodnimi.

Obrany przez Cesaraniego szeroki punkt widzenia obejmuje także próby ratowania Żydów podejmowane przez żydowskie organizacje i pojedyncze osoby, a także trudne położenie Żydów zgromadzonych pod koniec wojny w obozach dla przesiedleńców. Ostatni rozdział *Final Solution* kończy się stwierdzeniem, że po Holokauście „pozostanie wiele niedokończonych spraw". Uważna lektura pracy Cesaraniego pozwala dostrzec, że w historiografii Zagłady wiele pracy już wykonano, a niedokończone sprawy pozostają przede wszystkim na Wschodzie.

Martin Dean

Z języka angielskiego przełożyła *Paulina Chojnowska*